

جایگاه سرمایه اجتماعی در اندیشه امام خمینی (ره)

حسن عبدالله زاده^۱

محمد رضا قائدی^۲

حمید رضا حقیقت^۳

دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۲۰

پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۱۵

چکیده

در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) نگاه ویژه‌ای به مردم وجود دارد. از طرفی موضوع سرمایه اجتماعی به عنوان یکی از چالش‌های حکمرانی محل بحث‌های نظری گسترده در سطوح تحلیل متفاوت است. در این راستا، مقاله حاضر، با هدف بررسی جایگاه مولفه‌های سرمایه اجتماعی در اندیشه امام خمینی (ره) از روش تحلیل محتوای کمی استفاده و دو فرضیه را آزمون نمود. تحلیل محتوا با واحد تحلیل پاراگراف در ۲۲ جلد از کتاب صحیفه امام انجام شد. اولویت مولفه‌های سرمایه اجتماعی براساس تحلیل محتوای صحیفه امام حاصل از فرض نخست بدین شرح است: ارزش‌ها و هنجارها، پیوندهای اجتماعی، اعتماد عمومی، مشارکت و در نهایت آگاهی اجتماعی. همچنین در فرض دوم محرز شد که محتوای موجود در مولفه‌های سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره) با عناصر موجود در نظریه‌های رایج سرمایه اجتماعی، تفاوت‌های اساسی و ماهوی دارد. نتیجه کلی این پژوهش حاکی از این است که با توجه به آن چه در قالب مولفه‌های سرمایه اجتماعی از دیدگاه امام خمینی (ره) بررسی شد، مفهوم "ظرفیت اعتدالی اجتماعی" مفهومی رساتر و شیواتر برای جوهره این مفاهیم است.

واژگان کلیدی

امام خمینی (ره)، سرمایه اجتماعی، تحلیل محتوا، مولفه‌های سرمایه اجتماعی.

۱ دانشجوی دکتری علوم سیاسی دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد واحد شیراز، ایران fteahi@chmail.ir

۲ استادیار علوم سیاسی دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد واحد شیراز، ایران (نویسنده مسئول) Ghaedi1352@gmail.com

۳ استادیار علوم سیاسی دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد واحد شیراز، ایران
Hamidrezahaghighat@yahoo.com

روحانیت شیعه منشا و مولد طیف عظیمی از جریان های سیاسی و اجتماعی در ایران، خاورمیانه و بسیاری از نقاط دنیا در چند سده اخیر بوده است. اسلام و روحانیت در قبال هنجارها، کیفیت تعاملات و تبادلات عمومی، ارزش ها و کلیه شاخصه های جامعه، موضع گیری، دقت نظر و ارائه طریق جامع و حکیمانه داشته است. یکی از موضوعاتی که در اندیشه و معارف اسلامی و به خصوص جامعه شناسی سیاسی آن، محل بحث گسترده است، اظهار نظر پیرامون جمع گرایی در جامعه انسانی و تفکیک ارزش گرایانه این جمعیت ها است. در واقع در اندیشه سیاسی اسلام به ارزشیابی و منطق تعیین ارزش جامعه انسانی پرداخته شده است. متفکرین اسلامی نسبت این که کدام جمع انسانی واجد اطلاق ارزش است و کدام یک مستهلک کننده، فرسایش گر و خسارت آفرین است، مباحثه، نظر و تحلیل های گسترده داشته اند.

امام خمینی (ره) پس از سلسله ای از مجاهدت های جریان های شیعی در خاورمیانه و به ویژه در کانون آن ایران، مبتنی بر بنیان فقاہت و امامت عزم به اقامه حاکمیت اسلام نمود. این نهضت در بستر شکل نوینی از مشارکت مردم و پیوند آن با حاکمیت شکل گرفت که امروزه موسوم به مردم سالاری دینی^۱ است و در واقع می توان آن را به نهاد امت تعبیر نمود. مفهوم مردم سالاری دینی نیز با تکیه بر ولایت فقیه و در ارتباط معنایی با آن تعیین می یابد و ناشی از نوع خاصی از ظرفیت سازی اجتماعی است.

متناظر با حوزه معنایی مردم سالاری دینی، اندیشمندان غربی نیز مفاهیمی همچون سرمایه اجتماعی^۲ را ابزار کنکاش و تحلیل خود قرار داده اند. سرمایه اجتماعی دارای ابعاد متنوعی است و با موضوع مردم سالاری دینی فضای معنایی مشترکی را هدف قرار می دهند که دارای همپوشانی هدف است. همچنین در فضای واقعی نیز مردم سالاری دینی مبتنی بر نظریه ولایت فقیه و نیز سرمایه اجتماعی مورد پردازش و اعمال در ساختارهای سیاسی-اجتماعی قرار گرفته اند.

به طور خاص امام خمینی (ره) به عنوان برجسته ترین شخصیتی که تحول فکری و اجتماعی-سیاسی عمیقی در جامعه ایران، اسلام و جهان ایجاد کرد، در خصوص ابعاد آن چه

1. religious democracy

2. Social Capital

امروزه سرمایه اجتماعی خوانده می شود و مشتمل بر نهادها، ارزش ها، هنجارها، ارتباطات، تعاملات و تبادلات اجتماعی، اعتماد، صداقت، شفافیت و ... می تواند باشد، ارائه نظر بسیار و توجه عمیق داشته است. معارف اسلامی نیز در خصوص این ادبیات دارای ادبیات و واژگان متفاوتی است و الفاظ آن پوشش معنایی، مفهومی و ارزشی خود را ارائه می دهند.

نگاه به مردم از منظر اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) و از منظر سرمایه اجتماعی دارای تمایزات اساسی است که از نوع نگاه به انسان، معرفت شناسی، هستی شناسی و سایر عناصر جهان بینی اسلام و درون نحله های فکری غرب ناشی می شود. بنابراین ابعاد اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) پیرامون موضوع سرمایه اجتماعی مورد بررسی قرار می گیرد. به همین خاطر بایستی محتوای اندیشه ایشان در قول و فعل و تقریر چه به لحاظ کیفی و چه به لحاظ کمی مورد کنکاش قرار گیرد و به این دلیل که یکی از بنیادهای نظری در ظهور انقلاب اسلامی موضوعات متناظر سرمایه اجتماعی و مشارکت مردم است، اکتشاف جایگاه و کیفیت سرمایه اجتماعی، مردم و امت در نظرگاه امام خمینی (ره) مهم است.

این پژوهش در تلاش بود تا میزان قرابت و یا تمایزات معنایی و مفهومی اندیشه امام خمینی (ره) را در حوزه سرمایه اجتماعی با دیدگاه های اندیشمندان این حوزه مقایسه نماید و مهمتر آن که به دنبال تعیین جایگاه این مفهوم و تبع عناصر آن در اندیشه امام خمینی (ره) بود. بنابراین شناخت و فهم اندیشه امام خمینی (ره) در حوزه سرمایه اجتماعی و ظرفیت سازی اجتماعی مستلزم بررسی هایی بود که با توجه به اینکه عناصر سرمایه اجتماعی در دیدگاه های مختلف اهمیت و اولویت متفاوت دارند ابتدا بایستی دیدگاه امام خمینی (ره) را در این زمینه جستجو کرد. همچنین در این مقایسه، بایستی بررسی نمود که محتوای موجود در مولفه های سرمایه اجتماعی از دیدگاه امام خمینی (ره) با عناصر موجود در نظریه های رایج سرمایه اجتماعی چه تفاوت هائی دارد که در نهایت جایگاه سرمایه اجتماعی در اندیشه امام خمینی (ره) تعیین شود.

بنابراین ضمن بررسی ادبیات و پیشینه موضوع، با روش تحلیل محتوای کمی پژوهش در منابع مربوطه صورت گرفته است و یافته ها و نتایج پژوهش با بررسی دو فرض در ادامه ارائه شده است. این پژوهش در تلاش برای پاسخ به سوال زیر است:

تمایز مولفه های رایج سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره) در مقایسه با نظریه های

موجود سرمایه اجتماعی چگونه است؟

اهداف، پرسش ها و فرضیات

هدف از این پژوهش تعیین جایگاه مولفه های رایج سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره) است. بنابراین دو هدف فرعی زیر مطرح می شود:

۱. تعیین اولویت بندی مولفه های سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره).
۲. مقایسه دیدگاه امام خمینی (ره) با عناصر موجود در نظریه های رایج و ادبیات سرمایه اجتماعی.

بنابراین با توجه به سوال اصلی این پژوهش و اهداف آن، دو سوال فرعی زیر طرح می شود که عبارت است از:

۱. اولویت بندی مولفه های سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره) چگونه است؟
  ۲. محتوای موجود در مولفه های سرمایه اجتماعی از دیدگاه امام خمینی (ره) با عناصر موجود در نظریه های رایج سرمایه اجتماعی چه تفاوت هائی دارد؟
- به تبع سوالات پژوهش و برای پاسخ به آنها دو فرضیه مطرح می شود که عبارتند از:
۱. اولویت بندی مولفه های سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره) عبارتست از: اعتماد عمومی، پیوندهای اجتماعی، مشارکت، ارزش ها و هنجارها، آگاهی اجتماعی.
  ۲. محتوای موجود در مولفه های سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره) با عناصر موجود در نظریه های رایج سرمایه اجتماعی، تفاوت های اساسی و ماهوی دارد.

۲. چارچوب مفهومی

۲.۱. تعریف مفاهیم

ادبیات سرمایه اجتماعی گسترده و و دارای ابعاد متنوع شده است. بنابراین در این بخش به طور مختصر به بررسی آن پرداخته شده است.

سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی در معنای جدید خود هنوز تعریف جامع و مانعی نیافته است (زارعی

متین و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۰). مفهوم سرمایه اجتماعی مبتنی بر بنیان فلسفی نظریه های علوم اجتماعی غرب شکل گرفته است. در ادامه این مفهوم ارائه شده است.

مفهوم سرمایه اجتماعی توسط دو جامعه شناس، بوردیو^۱ (۱۹۸۶) و کلمن^۲ (۱۹۸۸)، معرفی شد. نویسندگان دیگری از رشته های مختلف نیز این مفهوم را به کار گرفتند. بوردیو سرمایه اجتماعی را مجموعه منابع بالقوه بالفعلی می داند که با عضویت در شبکه پایایی از روابط کم و بیش نهادینه شده از آشنایی با شناخت متقابل به دست می آید. به نظر کلمن، سرمایه اجتماعی ارزش جنبه ای از ساختار اجتماعی است که به عنوان منبعی در اختیار اعضا قرار می گیرد تا آنها بتوانند به اهداف و منافع خود دست یابند. پوتنام نیز یکی دیگر از محققان اخیر سرمایه اجتماعی است، او سرمایه اجتماعی را مجموعه ای از مفاهیمی مانند اعتماد، هنجارها و شبکه ها میدانند که موجب ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه اعضای یک اجتماع می شود و در نهایت، منافع متقابل آنان را تأمین خواهد کرد. سرمایه اجتماعی مجموعه ای از منابع و ذخایر ارزشمندی است که به طور بالقوه در روابط اجتماعی گروهها و جامعه وجود دارد. برخی از این ذخایر که گاه از آنها به عنوان ارزش های اجتماعی نیز یاد می شود، عبارت اند از صداقت، سلامت نفس، اعتماد، همبستگی و فداکاری، سرمایه اجتماعی از طریق این منابع کار افراد را در سطوح مختلف خرد، میانی و کلان جامعه آسان، سریع و کم هزینه و مطمئن می کند و بدین وسیله آنان را در رسیدن به اهداف مشترک اجتماعی کمک می کند (بانداری^۳، ۲۰۱۴: ۳۱۷). سرمایه اجتماعی در گذر زمان، شبکه وسیع ارتباطات را توسعه می دهد و چنین شبکه ای، مبنایی برای اعتماد، همکاری و کنش های جمعی در جامعه شهری فراهم می کند (پاتمن^۴، ۲۰۰۶: ۱۹۸).

اعتماد

این مضمون به طور عمده از نظریه اجتماعی توکوویل^۱ و میل^۲ مشتق می شود و اعتمادی را مورد بحث قرار می دهد که ریشه های آن در شبکه گسترده، ژرف و فشرده مؤسسات و

1. Bourdieu
2. Coleman
3. Bhandari
4. Patman

نهادهای داوطلبانه و سازمان‌های واسطه‌ای یافت می‌شود که در کل، جامعه مدنی را شکل می‌دهند. به نظر می‌رسد اعتماد جزء اصلی سرمایه اجتماعی است و سرمایه اجتماعی شرط لازم برای یکپارچگی اجتماعی، کارآیی اقتصادی و ثبات دموکراتیک محسوب می‌شود (کلمن، ۱۹۸۸؛ ارو، ۱۹۷۲؛ فوکویاما، ۱۹۹۵؛ پوتنام، ۱۹۹۳؛ استروم، ۱۹۹۰).

پاتنام استدلال می‌کند که انجمن‌های اجتماعی و اعتماد اجتماعی ناشی از آن، روح همکاری، یکپارچگی و انسجام را در میان شهروندان تزیق می‌کند (پاتنام، ۱۹۹۳: ۸۹). اعتماد اجتماعی تنها در سطح روابط افقی و بین فردی خلاصه نمی‌شود و آنگاه که به سطح روابط عمودی یعنی تعاملات میان شهروندان و قدرت سیاسی وارد می‌شود مفهوم «اعتماد رسمی»، «نهادهی» یا «سیاسی» می‌گردد. اعتماد سیاسی ناظر به رابطه دو سویه فرد و نظام سیاسی است و طیف وسیعی از سوءظن یا حمایت گستره از نظام سیاسی، نهادها، احزاب و یا سیاست‌ها را شامل می‌شود. اعتماد سیاسی مجموعه‌ای از نگرش‌های مثبت نسبت به موضوعات سیاسی است که به رژیم سیاسی و متصدیان اقتدار در جامعه باز می‌گردد. (پناهی و شایگان، ۱۳۸۶: ۸۴).

فقدان اعتماد در جامعه باعث گسترش شرارت، تباهی و گسست در جامعه می‌شود (تیلی^۱، ۲۰۰۵: ۱۲). اعتماد سیاسی شکل‌گیری و تقویت مردم‌سالاری را تسهیل می‌کند و بی‌اعتمادی با استبداد همراه است. به طور کلی اعتماد سیاسی به عنوان آینه‌ای وضعیت سلامت و کارآمدی سیستم سیاسی را نشان می‌دهد و اعتماد پایین، نشان از ناکارآمدی و ضعف سیستم سیاسی و یا علامتی از انتظارات بالای شهروندان دارد (نیوتن^۲، ۲۰۰۱: ۲۰۵).

پیوندهای اجتماعی

پیوندهای اجتماعی جزء مهم سرمایه اجتماعی است که بیانگر پیوندهای عینی بین افراد و یا به عبارت دیگر، ارتباطات آنها با یکدیگر است. پیوندهای بین افراد می‌تواند از دو نوع باشد. الف) افراد می‌توانند به شیوه غیر رسمی از طریق انتخاب دوستی‌ها و انواع پیوندهای شبکه‌ای با یکدیگر در ارتباط باشند. به عبارت دیگر، هر فردی دارای شبکه اجتماعی است که این شبکه می‌تواند حاوی انواع رابطه نظیر دوستی یا پیوندهای عاطفی، نزدیکی در فضا، مانند همسایگی

1. Tilly
2. Newton

یا مجاورت مکانی در اداره روابط خویشاوندی و نظیر آن باشد. هریک از این پیوندها، دلالت بر کل ذخایر سرمایه اجتماعی فرد دارد. ب) جدا از پیوندهای غیررسمی با دیگران، فرد می تواند از طریق عضویت رسمی در انجمن ها و گروههای داوطلبانه با دیگران در ارتباط باشد. پیوندهای رسمی و شبکه های غیررسمی برحسب پیوند بین افراد تعریف می شود ولی ادامه حیات پیوندهای رسمی فراتر از شبکه اجتماعی درونی است (موسوی، ۱۳۸۵: ۷۵).

مشارکت

مشارکت به معنای احساس تعلق به گروه و شرکت فعالانه و داوطلبانه در آن است. از این نظر، مشارکت، فرآیند سازمان یافته ای است که فرد در آن به فعالیتی ارادی و داوطلبانه می پردازد و از این طریق اعضای یک جامعه در امور آن به طور مستقیم یا غیر مستقیم در شکل دادن حیات اجتماعی مشارکت می جویند (محسنی تبریزی، ۱۳۷۵). در این فرایند شهروندان فرصت پیدا می کنند در سرنوشت جامعه خود دخالت کنند و تصمیمات حاکمان را مورد نقض و ابرام قرار دهند. مشارکت اساساً یک مسئله ایدئولوژیکی و بازتاب اعتقادات ناشی از فلسفه های اجتماعی و سیاسی در خصوص چگونگی سازماندهی جوامع می باشد. منطق آن مبتنی بر واکنش در برابر تمرکزگرایی، دیوان سالاری، انعطاف ناپذیری و در دسترس نبودن دولت است (میدگلی^۱، ۱۹۸۳، ص ۶۴) و فعالیتهای داوطلبانه در یک جامعه از مبانی اعتقادی و ارزش های پذیرفته شده مردم جریان پیدا می کنند. این فعالیت ها، اثر درونی روی اعضا و اثر بیرونی روی نظام سیاسی می گذارند. اثر درونسی آن سرمایه اجتماعی و اثر بیرونی آن مشارکت را به وجود می آورد (پاتنام، ۱۹۹۳: ۹۰).

۲.۲. پیشینه موضوع

حاجی صادقی (۱۳۸۴) جایگاه مردم را از دو منظر نقش و میزان تأثیرگذاری مردم در نظام سیاسی اسلام و مکتب سیاسی امام خمینی (ره) و جهت گیری مکتب سیاسی امام خمینی (ره) و اسلام بررسی کرده است. وی از منظر نخست به سه نقش مهم اشاره شده داشته است: ۱- پذیرش حاکمیت و ولایت الهی ۲ به مشارکت عملی ۳- نظارت عمومی؛ نظر وی در

خصوص جهت گیری مکتب سیاسی امام و اسلام و جایگاه سرمایه اجتماعی از منظر امام خمینی (ره) معتقد است که اهداف و برنامه های نظام سیاسی اسلام همگی در راستای نیاز و منافع و مصالح مردم می باشد.

جاویدی و بهروزی لک (۱۳۹۵) نیز موضوع مردم را در محتوای اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) و چپستی دال «مردم» در اندیشه سیاسی ایشان را تحلیل کرده اند. با توجه به بررسی سخنان امام خمینی درباره ویژگی های مردم، حقوق ملت، جایگاه و نقش ملت در نظام اسلامی و شاخص های ملت در نظام اسلامی می توان نتیجه گرفت که ایشان در فرایند سیاسی و اجتماعی و نیز صحنه های مشارکتی و جمعی، افراد را به مثابه یک کل در نظر گرفته و آنها را با واژه «ملت» خطاب کرده اند. در همین راستا، نویسندگان بیان می کنند که جایگاه مردم از منظر امام خمینی (ره) در نظام اسلامی، جایگاه والایی قائل بود و سخن معروف ایشان که میزان رأی ملت است، تأیید این مطلب است و به ملتی اشاره دارد که به آگاهی سیاسی، بصیرت و بینش اجتماعی دست یافته است و با قرار گرفتن در فرایند سیاسی - اجتماعی، اقدام به عمل مشارکتی - جمعی می کند. از نظر ایشان، رأی و نظر چنین ملتی برای نظام اسلامی، میزان و معیار عمل و تصمیم گیری است.

حجت زاده (۱۳۸۳) مفهوم دموکراسی را در اندیشه امام خمینی (ره) بررسی کرده است. وی ضمن تعریف مفاهیمی همچون همچون آزادی، انتخابات، قانونگرایی و مشارکت افراد در تصمیم سازیها و تعیین سرنوشت خودشان به عنوان عناصر کلیدی و اصول و مبانی دموکراسی، اذعان داشته است که جایگاه سرمایه اجتماعی از منظر امام خمینی (ره) در رویکرد نظری و سیره عملی امام خمینی (ره) غنی تر از مفهوم دموکراسی غربی است و مفاهیمی نظیر «مساوات»، «اخوت»، «ایثار» و «شهادت» را مطرح می کند و نتیجه می گیرد که دیدگاه امام در خصوص دموکراسی فرای از دیدگاه غربی آن است.

محمدی (۱۳۹۰) جایگاه سرمایه اجتماعی در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) را در سه سطح فلسفه سیاسی، نظریه سیاسی و الگوی سیاسی بررسی کرده است. وی نتیجه می گیرد که در سطح اول ایمان مردم سبب ایجاد اعتماد و تقویت و استحکام پیوند ها و در نتیجه تولید سرمایه اجتماعی می گردد. در سطح دوم ولی فقیه تولید کننده سرمایه اجتماعی است. رهبری از طریق تقویت اعتماد و پیوند ها میان مردم با یکدیگر و با نظام سیاسی سبب ایجاد سرمایه

اجتماعی می گردد. در سطح سوم نیز جمهوری بودن نظام و کارآمد بودن آن سبب تقویت روابط متقابل و اعتماد مردم و ایجاد سرمایه اجتماعی است.

اطهری (۱۳۹۱) ضمن واکاوی مفهوم سرمایه اجتماعی و با بررسی سیره نظری و عملی امام خمینی (ره) و تکیه بر تحلیل گفتارها و اندیشه ایشان در این باب، عنوان داشته است که ایشان با بهره گیری بهینه از عناصر و نهادهای مذهبی، سه مؤلفه اعتماد، انسجام و مشارکت را تقویت نموده و در نتیجه توانسته سرمایه اجتماعی جامعه ایران را به طرز مطلوب و در راستای شکل گیری نظام جمهوری اسلامی تقویت و مدیریت نماید.

آدمی (۱۳۹۶) پس از بررسی دیدگاه امام خمینی (ره) در خصوص سرمایه اجتماعی که شامل مؤلفه ها، عناصر و اهمیت آن در شکل گیری یک جامعه اسلامی است، به نقش تاریخی مردم و استمرار حضور کمی و کیفی آنها در شکل بخشی به سرمایه اجتماعی و باز تولید آن در جهت اقتدار فرهنگی و هویتی کشور پرداخته است.

عیوضی (۱۳۹۰) در بررسی مفهوم سرمایه اجتماعی در رهبری امام خمینی (ره) عنوان می کنند که از نظر امام خمینی (ره) هدف انقلاب و جمهوری اسلامی تحقق احکام اسلام و قرآن است. از این رو حفظ نظام جمهوری اسلامی را اعظم فرایض است. بنابراین سرمایه اجتماعی حاصل از رابطه امامت و امت عنصر اساسی در حفظ و تداوم نظام است. وی عنوان می کند که تعاملات اجتماعی همگرایانه، مشارکت و اعتماد اجتماعی از مؤلفه های اصلی سرمایه اجتماعی هستند و اعتماد اجتماعی قلب سرمایه اجتماعی می باشد. در نهایت به این نتیجه می رسد که رهبری ایشان در ایجاد عناصر سرمایه اجتماعی نقش اساسی داشت. زعامت و رهبری ایشان پایه وحدت، همگرایی، مشارکت و اعتماد اجتماعی بود و به طور مداوم عاملیت همگرایی و پویایی را بازی می کرد.

زمانی و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهشی مؤلفه های شناختی سرمایه اجتماعی را از دیدگاه امام خمینی (ره) شناسایی نمودند. نتایج پژوهش آنها نشان داد که «خدا محوری»، «اسلام محوری»، «اعتماد»، «قانون گرایی» و «خدمت برای خدا و اعتقاد به نظارت الهی»، مهمترین مؤلفه های بعد شناختی (ذهنی) سرمایه اجتماعی در بیانات امام خمینی (ره) است و حضرت امام (ره) همواره مردم و مسئولان را به خدمت به خلق و توجه به دستورات الهی و سیره پیامبر (ص) و ائمه (ع) سفارش و بر ضرورت افزایش اعتماد و انسجام در پرتو عمل به قوانین تأکید نموده است.

فقیه (۱۳۸۷) در پایان نامه ای تحت عنوان «سرمایه ی اجتماعی در اندیشه و عمل امام خمینی (ره)» به این نتیجه رسید که اگر چه امام خمینی اصطلاح سرمایه اجتماعی را به کار نبرده و تحت چنین عنوانی به آن نپرداخته است، با این حال ایشان به سرمایه ای که در پیوندها و روابط میان افراد و گروه ها وجود دارد و به نیروی عظیم حاصل از آن واقف بوده است. همچنین ظرفیت های سرمایه ی اجتماعی به لحاظ ابعاد، مؤلفه ها و شاخص ها که البته شاخص ها و مصادیقی متناسب با ساختار مذهبی جامعه ی ایران است، در اندیشه و عمل ایشان وجود دارد؛ با این تفاوت که این ابعاد، مؤلفه ها و شاخص ها در متن جهان بینی توحیدی و الهی ایشان معنا می یابد و باید در آن بستر مورد توجه و بررسی قرار گیرد. بر این اساس سرمایه ی اجتماعی در اندیشه ی امام خمینی مفهومی سه بعدی است؛ بدین معنی که در تمام روابط در سطوح مختلف، همواره عنصر سومی بنام خداوند حضور دارد. همچنین سرمایه ی اجتماعی در اندیشه ی ایشان می تواند در سطحی جهانی نیز قابل طرح باشد.

عیوضی و فتحی (۱۳۹۱) با بررسی نسبت مشارکت اجتماعی و سرمایه اجتماعی در اندیشه امام خمینی (ره) تلاش نمودند که به این سوال پاسخ دهند که آیا مشارکت اجتماعی به خصوص نوع داوطلبانه آن و سرمایه اجتماعی در اندیشه امام خمینی مورد توجه قرار گرفته است؟ فرض این بوده که مشارکت اجتماعی، بر احساس تعلق افراد به جامعه تأثیر می گذارد. عیوضی و فتحی عنوان می کنند که امام خمینی (ره) بارها و همزمان سعی می کند: از یک سو، مشارکت داوطلبانه مردم را در جامعه تحریک نماید و از سوی دیگر با تأکید بر کشور مال خود شماسست» روحیه احساس تعلق را در بین مردم ایران احیا کند.

فتحی (۱۳۹۰) با بررسی اخوت اسلامی به مثابه سرمایه اجتماعی معنوی در اندیشه امام خمینی (ره)، کشف اندیشه و راهکار امام برای حفظ نظام اسلامی و الگوسازی آن را راه حل مسائل جاری و آینده ایران و جهان اسلام می داند. وی عنوان می کند که تولید سرمایه اجتماعی پیش فرض تحقق این آرمان است و اخوت اسلامی را به مثابه سرمایه اجتماعی، مکلیسم اساسی حفظ نظام اسلامی در اندیشه امام ارزیابی می کند. بر اساس نتایج بررسی وی، اثر عملی اخوت اسلامی، کاهش فاصله بین دولت ها و ملت های مسلمان و هم گرایی مستضعفان خواهد بود. اخوت، هزینه کنش های اجتماعی و سیلسی را به حداقل می رسند و با توجه به احساس تعلق همگانی هزینه مدیریت را پایین می آورد. در عین حال قدرت بزرگی

را در مقابل مطلع و فزون طلبی دولت های غیر اسلامی و جهان استکبار تشکیل می دهد.

۲,۳. جمع بندی تحقیقات پیشین پیرامون سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره)

بر اساس بررسی که در خصوص پیشینه پژوهش ها پیرامون جایگاه سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره) تشریح شد این پیشینه می تواند در چند نکته خلاصه شود:

۱. تفاوت مبنایی جایگاه سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره) و اندیشمندان غربی.

۲. تشابه عناصر سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره) و اندیشمندان غربی.

۳. اختلاف و تضاد ماهوی و مبنایی عناصر سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره)

و اندیشمندان غربی.

۴. پراکندگی تحقیقات پیرامون ابعاد سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره).

۵. عدم تمرکز تحقیقات بر روی آثار امام خمینی (ره)

۳. روش تحقیق

در این مقاله، برای تعیین جایگاه مولفه های سرمایه اجتماعی در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) از روش تحلیل محتوای کمی استفاده شده است. تحلیل محتوای کمی بیشتر بر کمی کردن متن مورد بررسی استوار است. در این روش تجزیه و تحلیل داده ها بر پایه آمار، ارقام، فراوانی و درصدها انجام می شود. در تحلیل محتوای کمی، به لایه های بیرونی پیام یا متن توجه می شود و تلاش می کند افزون بر توجه به لایه های درونی تر واقعیت های اجتماعی، بر معناکاوای و درک و تفسیر آن بپردازد. (قاندی و گلشنی، ۱۳۹۵: ۷۸). بنابراین برای تحلیل محتوای کمی بایستی بسامد و میزان تکرار و تاکید بر مولفه های سرمایه اجتماعی مورد سنجش قرار گیرد که شامل مراحل ذیل می شود:

الف) انتخاب جامعه آماری ب) معیار توصیف ج) انتخاب یک طبقه بندی بر اساس معیار توصیف د) تعیین واحد ثبت ۵) تشخیص عناصر هر طبقه و پردازش اطلاعات و نتیجه گیری. (نوریان، ۱۳۸۸: ۲۱)

الف) جامعه آماری: از آثار حضرت امام خمینی (ره) ۷۶ عنوان کتاب در ۱۶۳ جلد به رشته تحریر و تنظیم درآمده است که ۳۰ عنوان آن به زبان فارسی، ۴۴ عنوان به زبان عربی و ۲ عنوان

آن به دو زبان عربی و فارسی می باشد. موضوع و محتوای این کتب شامل فقه، اصول فقه، اخلاق، تفسیر، فلسفه، کلام، عرفان و سیاست است. با توجه به موضوع پژوهش و محتوای این کتاب ها، در پژوهش حاضر محتوای ۲۲ جلد صحیفه امام مورد بررسی قرار گرفت. این مجموعه جامع در بیست و دو جلد شامل کلیه بیانات شفاهی و کتبی امام خمینی (ره) است که از نخستین نامه موجود ایشان در سال ۱۳۱۲ هجری شمسی آغاز می شود و به آخرین نامه که در تاریخ ۲۸ اردیبهشت ۱۳۶۸، حدود دو هفته قبل از ارتحالشان، مرقوم فرموده اند ختم می گردد. (ب) معیار توصیف: انتخاب دقیق معیار توصیف به انتخاب و با تولید یک طبقه بندی خوب کمک زیادی می کند (محمودی، ۱۳۹۰: ۹۷). در پژوهش حاضر معیار توصیف، حوزه های معنایی موجود در پاراگراف های فرمایشات امام خمینی (ره) است.

(ج) طبقه بندی بر اساس معیار توصیف: با توجه به مقوله های نظام معنایی و مفهومی موجود در آثار امام خمینی (ره) و مولفه های موجود در ادبیات سرمایه اجتماعی طبقه بندی های زیر برای تحلیل محتوای استخراج شد. این مفاهیم جهت مطالعه تطبیقی از دیدگاه های افرادی چون کلمن (۱۹۹۰)، پوتنام (۲۰۰۰)، بوردیو (۱۹۷۲)، ناهاپیت و گوشال (۱۹۹۸)، مدل بین و هیکس (۱۹۹۸) و .. استخراج شده است.

جدول شماره ۱. مولفه های سرمایه اجتماعی و مفاهیم مرتبط در بیانات امام خمینی (ره)

ردیف	مولفه های سرمایه اجتماعی	مفاهیم مرتبط در بیانات امام خمینی (ره)
۱	اعتماد عمومی	اعتماد و توکل به خدا، اعتماد به نفس عمومی، عدم اعتماد به استکبار، اعتماد مردم به نظام، اعتماد نظام و مسئولین به مردم
۲	پیوندهای اجتماعی	وحدت، انسجام، تعاون، اقشار مردم، بسیج، همبستگی، هیئت، نهادها، سازمان ها
۳	مشارکت	مشارکت سیاسی، مشارکت اجتماعی، مشارکت اقتصادی
۴	ارزش ها و هنجار ها	ارزش های الهی، ارزش های مادی، هنجار
۵	آگاهی اجتماعی	بصیرت، آگاهی، معرفت

(د) تعیین واحد ثبت: واحد محتوا به بخش ها و اجزای محتوا گفته می شود که در تحلیل محتوا مورد توجه محقق است. محتوا به دو نوع واحد ثبت و واحد زمینه تقسیم می گردد. واحد تجزیه و تحلیل، شخص یا چیزی است که مورد مطالعه قرار می گیرد و در تحلیل محتوا معمولاً آن را واحد ثبت می نامند.

هولستی ۵ نوع واحد عمده تجزیه و تحلیل (واحد ثبت) را بیان می کند:

۱- کلمه یا نماد ۲- مضمون (تم) ۳- کاراکتر (شخصیت) ۴- پاراگراف ۵- مورد (رسولی و امیر آشنائی، ۱۳۹۰: ۱۱۱). واحد ثبت در پژوهش حاضر پاراگراف است؛
 ه) تشخیص عناصر هر طبقه: در این مرحله محتوای جامعه آماری مورد بررسی دقیق قرار گرفت و واژگان مربوط به هر طبقه شمارش شد، برای جلوگیری از سوگیری و اطمینان بیشتر، با توجه به معیار توصیف؛ واژگان در چند نرم افزار حاوی آثار امام خمینی (ره) و آثار موجود در اینترنت شمارش شدند.

و) پردازش اطلاعات و نتیجه گیری: پس از جمع آوری اطلاعات، اطلاعات در اکسل مقایسه و جداول خاصی قرار داده شده است. در انتها جمع بندی و نتیجه گیری صورت گرفته است.

۴. یافته‌های پژوهش

در این بخش به یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای صحیفه نور می پردازیم. با توجه به ادبیات و مبانی نظری مفهوم سرمایه اجتماعی ۵ عنصر از نظریه‌های موجود استخراج شد. با نظر به اینکه محتوای تشکیل دهنده و عمق و دامنه معنایی هر مفهومی به آن معنا می بخشد، مفاهیم مرتبط با هر عنصر شناسایی شد. سپس هر کدام از این مفاهیم با توجه به ادبیات موضوع و کلام و فرمایش امام خمینی (ره) در قالب زیر مفاهیم تجزیه شد. این زیر مفاهیم در واحد تحلیل پاراگراف بررسی شد. در ادامه نتیجه تحلیل هر حوزه مفهومی ارائه شده است.

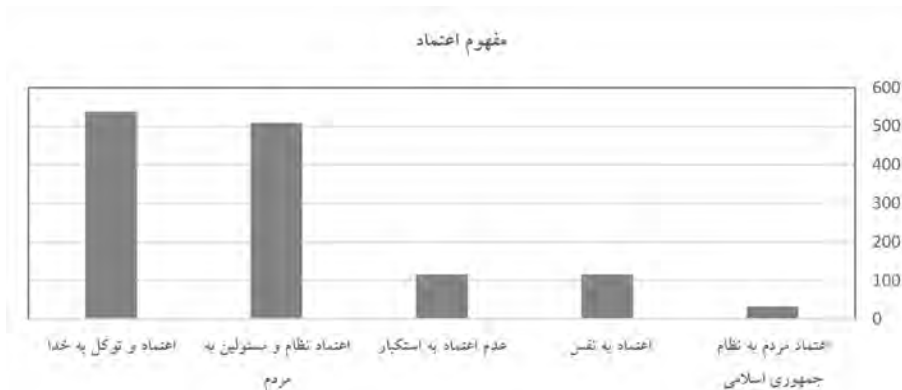
تحلیل محتوای مفهوم اعتماد

مطابق جدول زیر برای بررسی محتوای مفهوم اعتماد از ابعاد اصلی موجود در مبانی نظری و ادبیات سرمایه اجتماعی، این مفهوم در قالب ۵ زیر مفهوم تحلیل شد. در صحیفه امام به ترتیب اعتماد و توکل به خدا ۵۳۸ مرتبه، اعتماد و توجه نظام و مسئولین به مردم ۵۰۹ مرتبه، اعتماد به نفس و خوداتکائی عمومی و عدم اعتماد به استکبار هر دو ۱۱۶ مرتبه و در نهایت اعتماد مردم به نظام جمهوری اسلامی ۳۲ مرتبه در واحد پاراگراف بسامد داشته است.
 از میزان تاکید و توجه حضرت امام خمینی (ره) واضح است که ایشان منشأ اعتماد عمومی

را در مرحله اول اعتماد و توکل به خدا، ایجاد جامعه موحد و دارای هدف مشترک الهی می داند و در مرحله بعد بر توجه به مردم به ویژه محرومین، مستضعفین و توده ها و اقشار و عموم مردم تاکید دارد و از منظر امام خمینی (ره) پاسخگوئی و احساس مسئولیت در برابر مردم و تاکید بر آن است که موجب اعتماد عمومی می شود. میزان تاکید امام خمینی (ره) در درجه بعد دمیدن روح اعتماد به نفس در جامعه و نفی استکبار و شقوق آن است که موجب استجکام بنیه اعتماد ملی می شود. در گزاره های فرمایشات امام خمینی (ره) اعتماد مردم به نظام جمهوری اسلامی را در آخرین درجه تأکیدات موجود است. این بدان معنا است که رمز اعتماد ملی از دیدگاه امام خمینی (ره) توجه و اتکال به خداوند، توجه به توده ها، خود اتکائی، نفی استکبار و همراهی مردم با نظام است. با این توصیف ها از محتوای تحلیلی صحیفه امام منظومه ای از معارف در دیدگاه امام خمینی (ره) در خصوص اعتماد عمومی وجود دارد که مسیر آن را از گونه سکولار موجود در نظریه های غربی متمایز می سازد.

جدول شماره ۲. تحلیل محتوای مفهوم اعتماد

ردیف	حوزه مفهومی اعتماد	زیرمفاهیم (تعداد پاراگراف ها)				جمع کل (درصد)		
۱	اعتماد و توکل به خدا	اعتماد به خدا: ۱۹	اعتماد به الله: ۳۴	توکل به خدا: ۲۲	توجه به خدا: ۲۷۶	اتکا به خدا: ۲۸	ایمان به خدا: ۱۵۹	۵۳۸ (۴۱%)
۲	اعتماد به نفس	اعتماد به نفس: ۱۰		اعتماد به خود: ۳۹	اتکا به نفس: ۲	خود باوری: ۳۱	خود اتکائی: ۳۴	۱۱۶ (۹%)
۳	عدم اعتماد به استکبار	عدم اعتماد به استکبار: ۹۶	مبارزه با استکبار: ۶		قیام علیه استکبار: ۶	عدم اعتماد به امریکا: ۵	عدم اعتماد به دشمن: ۳	۱۱۶ (۹%)
۴	اعتماد مردم به نظام جمهوری اسلامی	اعتماد مردم به نظام: ۹	اعتماد به جمهوری اسلامی: ۱۴		اعتماد به حکومت اسلامی: ۹			۳۲ (۲%)
۵	اعتماد نظام و مسئولین به مردم	اعتماد مردم به	توجه به محرومین: ۱۹	توجه به مستضعفین: ۳۷	توجه به اقشار و توده مردم: ۷۷	توجه به طبقات مردم: ۲۰	توجه به طبقات مردم: ۲۰	۵۰۹ (۳۹%)
۶	جمع کل							۱۳۱۱

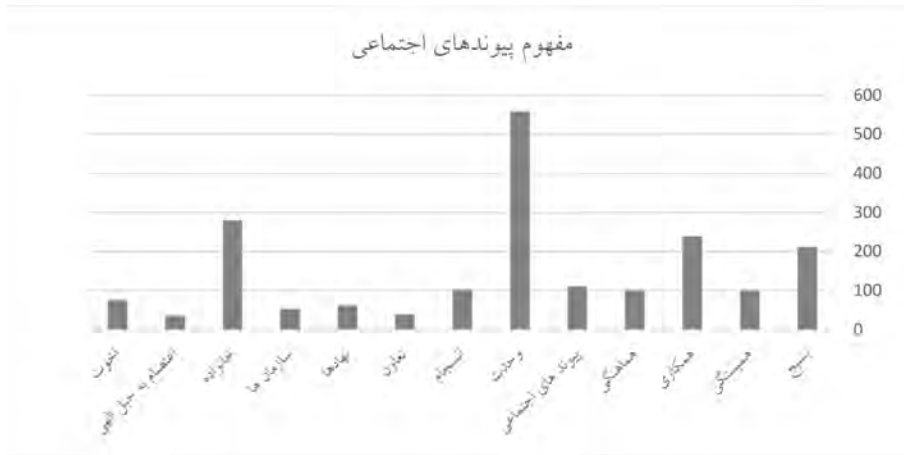

تحلیل محتوای مفهوم پیوندهای اجتماعی

پیوندهای اجتماعی از مفاهیم اساسی در ادبیات سرمایه اجتماعی است. در دیدگاه امام خمینی (ره) مطابق جدول زیر این مفهوم در قالب ۱۳ زیر مفهوم دیگر بررسی شده است. در نظرگاه امام خمینی (ره) میزان تاکید بر وحدت، ۵۵۷ مرتبه بسامد دارد که به شکل معناداری بر آن تاکید شده است. سفارش امام خمینی (ره) بر وحدت ناشی از دیدگاه توحیدی و زمینه سازی برای بسط مفهوم توحید است. در واقع جامعه متحد در تهدید و فرصت موفق عمل می کند. در واقع تاکید بر وحدت از ویژگی های شخصیت امام خمینی (ره) است.

جدول شماره ۳. تحلیل محتوای مفهوم پیوندهای اجتماعی

زیر مفاهیم (تعداد پاراگراف ها)							حوزه مفهومی
اعتصام به	وحدت: ۵۵۷	انسجام: ۱۰۱	تعاون: ۳۸	نهادها: ۶۱	سازمان ها: ۵۲	خانواده: ۲۷۸	
	پیوندهای اجتماعی	همبستگی: ۹۹	همکاری: ۲۳۷	هماهنگی: ۹۹	پیوندهای اجتماعی: ۱۰۹	اخوت: ۷۴	
حبل الهی: ۳۴	بسبب: ۲۱۰	همبستگی: ۹۹	همکاری: ۲۳۷	هماهنگی: ۹۹	اخوت: ۷۴	اعتصام به	
۱۹۴۹	جمع کل						

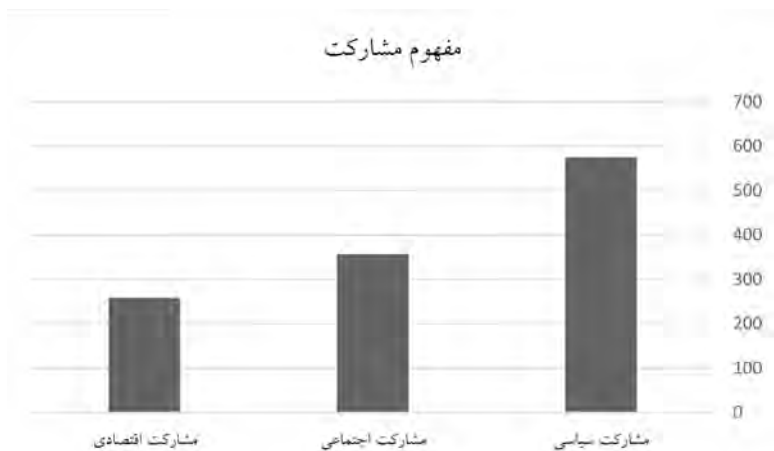
تحلیل محتوای مفهوم مشارکت

برای بررسی مفهوم مشارکت در محتوای صحیفه امام سه بعد مشارکت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مورد کنکاش قرار گرفت که به ترتیب بعد سیاسی ۵۷۵ بسامد، بعد اجتماعی ۳۵۷ و بعد اقتصادی ۲۵۹ مرتبه بسامد داشته است. با توجه به مقتضیات نظام اسلامی بعد مشروعیت و مقبولیت نظام و لزوم استجکام ساختار سیاسی آن، تاکید امام بر مشارکت سیاسی بیش از سایر مولفه ها بوده است. این مقتضیات اعم از اقتضای زمان، جغرافیا و آرمان‌های انقلاب اسلامی است. همچنین در دیدگاه حکیمانه امام خمینی (ره) هر بعد از ابعاد مشارکت موید و محرک و قوام بخش سایر ابعاد است.

جدول شماره ۴. تحلیل محتوای مفهوم مشارکت

ردیف	حوزه مفهومی مشارکت	زیر مفاهیم (تعداد پاراگراف‌ها)	جمع
۱	مشارکت سیاسی	انتخابات: همه پرس: ۹ مشارکت سیاسی: ۹ ۱۷۷	۵۷۵ (۴۸٪)
۲	مشارکت اجتماعی	امر به معروف و نهی از منکر: ۳۲ یار یاری رساندن مردم: ۱۴۱	۳۵۷ (۳۰٪)
۳	مشارکت اقتصادی	مشارکت در سازندگی: ۱۸۳ مشارکت در خودکفایی: ۳۶	۲۵۹ (۲۲٪)
	جمع کل		۱۱۹۱

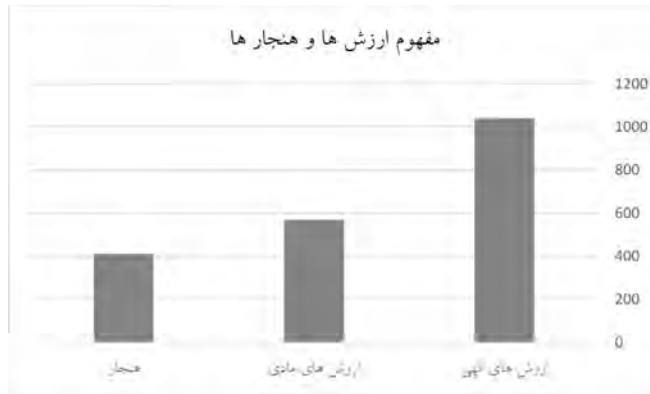
تحلیل محتوای مفهوم ارزش ها و هنجار ها

در تحلیل محتوای مفهوم ارزش ها و هنجار ها در صحیفه امام سه منظر ارزش های الهی و مادی و هنجار ها بررسی شد. میزان تاکید بر این ابعاد به ترتیب عبارتست از: ارزش های الهی ۱۰۴۱ مرتبه، ارزش های مادی ۵۶۹ مرتبه و هنجار ها ۴۱۱ مرتبه بسامد داشته است. هر چند این بررسی این بعد از سرمایه اجتماعی دارای دامنه متنوعی است اما با بررسی تقابل یافته دامنه این مفهوم، مشخص شد که امام خمینی (ره) در صحیفه امام برای ایفای نقش راهبری امت به صورت بسیط به تبیین ارزش های الهی و مادی و هنجار های عمومی جامعه پرداخته است.

جدول شماره ۵. تحلیل محتوای مفهوم ارزش ها و هنجار ها

ردیف	حوزه مفهومی ارزش ها و هنجار ها	زیرمفاهیم (تعداد پاراگراف ها)			جمع کل
		ارزش های الهی:	ارزش های خدائی: ۵۵	ارزش معنوی: ۱۲	
۱	ارزش های الهی	ارزش های الهی: ۷۸۸	ارزش های خدائی: ۵۵	ارزش معنوی: ۱۲	۱۰۴۱ (۵۲٪)
۲	ارزش های مادی	ارزش های مادی: ۲۲۳	ارزش های انسانی: ۴۲	خوب و بد: ۸۵	۵۶۹ (۲۸٪)
۳	هنجار	بایدها و نبایدها: ۴۱۱			۴۱۱ (۲۰٪)
هنجار					جمع کل

نمودار شماره ۴. مقایسه تحلیل محتوای عناصر مفهوم ارزش ها و هنجار ها

تحلیل محتوای مفهوم آگاهی اجتماعی

مفهوم آگاهی اجتماعی در صحیفه امام با وحد تحلیل پاراگراف به طور کلی دارای ۲۴۲ پاراگراف است که به ترتیب زیر مفهوم شناخت با ۹۲، آگاهی با ۶۹، معرفت ۵۷، بصیرت ۱۸ و آگاهی اجتماعی ۶ مرتبه بسامد داشته است. علیرغم اینکه نقش امام خمینی (ره) در راستای پیشوائی امت اسلامی بصیرت بخشی و آگاه سازی اجتماعی بوده، اما تاکید لفظی ایشان بر این مفهوم کمتر از سایر مفاهیم مورد بررسی است. زیرا این وظیفه را طبق معارف دینی بر ذمه و عهده خود می دانسته است که به طور ضمنی نشان از دیدگاه ایشان در این خصوص دارد.

جدول شماره ۶. تحلیل محتوای مفهوم آگاهی اجتماعی

جمع کل	حوزه مفهومی آگاهی اجتماعی: (تعداد)				
۲۴۲	آگاهی اجتماعی: ۶٪ (۲)	بصیرت: ۱۸٪ (۷)	آگاهی: ۲۹٪ (۶۹)	معرفت: ۲۴٪ (۵۷)	شناخت: ۳۸٪ (۹۲)

نمودار شماره ۵. مقایسه تحلیل محتوای عناصر مفهوم آگاهی اجتماعی

جدول شماره ۷. جدول مقایسه ابعاد مفهومی سرمایه اجتماعی در تحلیل محتوا

ردیف	مولفه های سرمایه اجتماعی	تعداد پاراگراف های مرتبط در بیانات امام خمینی (ره) (درصد)
۱	اعتماد عمومی	۱۳۱۱ (۱۹٪)
۲	پیوندهای اجتماعی	۱۹۴۹ (۲۹٪)
۳	مشارکت	۱۱۹۱ (۱۸٪)
۴	ارزش ها و هنجار ها	۲۰۲۱ (۳۰٪)
۵	آگاهی اجتماعی	۲۴۲ (۴٪)
جمع کل		۶۷۴۱ (۱۰۰٪)

نمودار شماره ۵. مقایسه مولفه های سرمایه اجتماعی در صحیفه امام خمینی (ره)

فرض دوم: فرض دوم این بود که «محتوای موجود در مولفه های سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره) با عناصر موجود در نظریه های رایج سرمایه اجتماعی، تفاوت های اساسی و ماهوی دارد.»

در جدول زیر خلاصه دیدگاه افراد مطرح در زمینه سرمایه اجتماعی درج شده است.

جدول شماره ۸. جدول مقایسه دیدگاه های مطرح سرمایه اجتماعی

محققین	ابعاد سرمایه اجتماعی	هدف	سطح تجزیه و تحلیل
کلمن	منابعی هستند که منافع عمومی را مورد ارزیابی قرار می دهند.	رسیدن به سرمایه اقتصادی	افراد در حال رقابت با هم
بورديو	جنبه هایی از ساختار اجتماعی است که اعضا از آن به عنوان منبعی برای رسیدن به منافع خود استفاده میکنند	رسیدن به سرمایه انسانی	افراد در گروه های فAMILIARY و اجتماعی (فرد با گروه)

پونام	تأکید بر نحوه تأثیر سرمایه اجتماعی بر رژیمهای سیاسی و نهادهای دموکراتیک مختلف. سرمایه اجتماعی مجموعه ای از مفاهیمی مانند اعتماد، هنجارها و شبکه ها ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه اعضا و در نهایت منافع متقابل آنان.	دموکراسی و توسعه اقتصادی	حکومت‌های سیاسی در سطح ملی (گروه با حکومت ملی)
فوکویاما	مجموعه از هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی، شبکه‌های مشارکت مدنی و اعتماد و همیاری که اعضا در آن سهیم هستند.	رشد و توسعه اقتصادی کشورها	سطح کلان (در سطح کشورها)

آن چه در مقایسه دیدگاه امام خمینی (ره) با سایر دیدگاه‌ها مطرح است می‌توان به شکل زیر تعبیر کرد:

۱. تأکید امام خمینی (ره) در درجه اول بر ارزش‌ها و هنجارهای الهی است نه سکولار.
۲. در درجه بعد امام خمینی (ره) بر وحدت اجتماعی تأکید دارد تا تکثرگرایی و پلورالیسم اجتماعی. این وحدت نیز ریشه الهی دارد.
۳. منشا اعتماد به عنوان عامل سوم در دیدگاه امام خمینی (ره) اعتماد و توکل به خدا، توجه مسئولین به مردم، ایجاد خوداتکائی عمومی و عدم اعتماد به استکبار و در نهایت اعتماد مردم به نظام جمهوری اسلامی است. در حالی که نظریه‌های مشهور بر منافع متقابل تأکید دارند. در واقع منشا اعتماد نیز از دیدگاه این افراد ادراک از میزان تامین منافع و تعقل ابزاری است و نه عقلانیت الهی.
۴. در دیدگاه‌های مشهور سرمایه اجتماعی بعضاً بر جنبه‌های محدود از مشارکت و عمدتاً جنبه سیاسی آن تأکید شده است. در حالی که در دیدگاه امام خمینی (ره) هر سه بعد مشارکت مقوم هم و برای هدف تعالی و رشد اجتماعی در نظر گرفته شده در حالی که در دیدگاه‌هایی همچون پوتنام و فوکویاما هدف نهائی رشد اقتصادی است و نهایتاً ترکیب ناموزون و آسیب‌زائی از رشد در جامعه رخ می‌دهد.
۵. از تفاوت‌های اساسی دیدگاه امام خمینی (ره) حکمت، جامعیت، عد تناقض و یکپارچگی و انسجام موجود در ابعاد مطرح شده در صحت امام است که به شکل متوازی بر اهمیت هر بعد تأکید شده است ولی در دیدگاه‌های سرمایه اجتماعی بر ابعاد و نیز اهداف محدود تأکید شده است. در حالی که سطح تحلیل آنها نیز محدود است. اما دیدگاه امام خمینی (ره) همه سطوح فردی و اجتماعی را در بر می‌گیرد.

هدف از انجام این پژوهش تعیین جایگاه مولفه های سرمایه اجتماعی در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) است. در این پژوهش با روش تحلیل محتوای کمی دو سوال و دو فرضیه فرعی برای پاسخ به سوال اصلی پژوهش بررسی شد. فرضیه نخست اولویت بندی مولفه های سرمایه اجتماعی است که نتیجه حاصل از اولویت بندی تحلیل محتوای صحیفه امام در واحد پاراگراف عبارت است از: ارزش ها و هنجارها، پیوندهای اجتماعی، اعتماد عمومی، مشارکت، آگاهی اجتماعی. این ترتیب با تأکیداتی که در دیدگاه های مشهور سرمایه اجتماعی موجود است و عمدتاً اعتماد را رکن اصلی سرمایه اجتماعی عنوان می کنند، تفاوت دارد. نتیجه بررسی فرض دوم تأیید این نکته است که محتوای موجود در مولفه های سرمایه اجتماعی در دیدگاه امام خمینی (ره) با عناصر موجود در نظریه های رایج سرمایه اجتماعی، تفاوت های اساسی و ماهوی دارد. جوهره این تفاوت غیر سکولار بودن و ماهیت الهی مفاهیم موجود در کلام امام خمینی (ره) است و مهمتر از همه اینکه ایشان هم به این مفاهیم هم عالم و هم عامل بوده است. شاید با نظر به دیدگاه امام خمینی (ره) استفاده از عنوان «ظرفیت رشد و اعتلای اجتماعی» مفهومی رساتر و شیواتر برای جوهره مفاهیمی باشد که در مقاله حاضر بررسی شد تا اینکه این مفاهیم را تحت لفظ و مفهوم سرمایه اجتماعی به کار ببریم. در واقع این عنوان جدید ضمن مانعیت و جامعیت و اعم بودن از مفهوم سرمایه اجتماعی، با نقش راهبری و پیشوائی امام خمینی (ره) نیز انطباق دارد و مفهوم سرمایه اجتماعی در چارچوب مکاتب اصالت نفع و سود می گنجد که با دیدگاه امام خمینی (ره) تفاوت مبنائی دارد.

علیرغم تلاش برای جامعیت بررسی این پژوهش در تحلیل محتوای صحیفه امام، یکی از محدودیت های تحقیق این بود که تحلیل محتوای کمی به عمق نمی پردازد، بلکه سطح و روبنا را بررسی می کند. بنابراین پیشنهاد می گردد پژوهش های آتی در این زمینه با استفاده از روش های کیفی و تمرکز میدانی و بیشتر بر مفاهیم موضوع این پژوهش صورت گیرد.

۶. فهرست منابع

۱. اطهری، سید حسین (۱۳۹۱)، «تأثیر رهبری امام خمینی (ره) بر سرمایه اجتماعی در جریان انقلاب اسلامی ایران»، فصلنامه پژوهشنامه انقلاب اسلامی، دوره ۱، شماره ۴، صص ۱۶۵-۱۸۹.
۲. آدمی، علی (۱۳۹۶)، «جایگاه سرمایه اجتماعی در بستر قدرت نرم با تأکید بر آراء امام خمینی (ره)»، دوفصلنامه مطالعات قدرت نرم، دوره ۷، شماره ۱۶، صص ۶۶-۸۴.
۳. پناهی، محمدحسین و فریبا شایگان (۱۳۸۶)، «اثر دینداری بر اعتماد سیاسی»، فصلنامه علوم اجتماعی، دوره ۱۴، شماره ۳۷، صص ۷۳-۱۰۸.
۴. جاویدی، رقیه و بهروز لک، غلام رضا (۱۳۹۵)، «تحلیل مضمون محتوای «مردم در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره)»»، فصلنامه علوم سیاسی، دوره ۱۹، شماره ۷۵، صص ۷-۳۴.
۵. حاجی صادقی، عبدالله (۱۳۸۴)، «مردم در مکتب سیاسی امام خمینی (ره)»، حصون، دوره ۲، شماره ۳، صص ۵۴-۸۴.
۶. حجت زاده، سید عبدالحسین (۱۳۸۳)، «دموکراسی در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره)»، پژوهشنامه متین، دوره ۶، شماره ۲۴، صص ۵۵-۸۵.
۷. رسولی، مهستی و امیر آتسانی، زهرا (۱۳۹۰)، «تحلیل محتوا با رویکرد کتاب های درسی»، تهران: جامعه شناسان، چاپ اول، جلد اول.
۸. زارعی متین، حسن؛ محمدیان، بهزاد و مدرسی، سعید (۱۳۹۵)، «مدیریت سرمایه اجتماعی»، تهران: مؤسسه کتاب مهربان نشر، چاپ اول، جلد اول.
۹. زمانی، عباس؛ رستمی خوراسگانی، اکبر؛ گلستانی، سیدهاشم و قلی زاده، آذر (۱۳۹۷)، «شناسایی مؤلفه های شناختی سرمایه اجتماعی از دیدگاه امام خمینی (ره)»، دوفصلنامه مدیریت در دانشگاه اسلامی، دوره ۷، شماره ۱۶، صص ۳۶۷-۳۹۲.
۱۰. عیوضی، محمد رحیم و فتحی، یوسف (۱۳۹۰)، «رهبری و سرمایه اجتماعی با رویکرد به رهبری امام خمینی (ره)»، پژوهشنامه متین، دوره ۱۳، شماره ۵۱، صص ۶۱-۸۳.
۱۱. عیوضی، محمدرحیم و فتحی، یوسف (۱۳۹۱)، «نسبت مشارکت اجتماعی و سرمایه اجتماعی در اندیشه امام خمینی (ره)»، فصلنامه راهبرد، دوره ۲۲، شماره ۶۶، صص ۳۸-۵۹.
۱۲. فتحی، یوسف (۱۳۹۰)، «اخوت اسلامی به مثابه سرمایه اجتماعی معنوی در اندیشه امام خمینی (ره)»، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، دوره ۸، شماره ۲۷، صص ۱۷۳-۱۹۸.
۱۳. فصیحی، امان الله (۱۳۸۹)، «دین و سرمایه اجتماعی». مجله معرفت، شماره ۱۲۳، صص ۷۹-۱۰۰.
۱۴. فقیه، سیده فاطمه (۱۳۸۷)، «سرمایه ی اجتماعی در اندیشه و عمل امام خمینی (ره)»، رساله دکتری، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه باقرالعلوم (ع)، استاد راهنما: دکتر حسن خیری.
۱۵. قائدی، محمدرضا و گلشنی، علیرضا (۱۳۹۵)، «روش تحلیل محتوا، از کمی گرای تا کیفی گرای»، روش ها و مدل های روانشناختی، دوره ۷، شماره ۲۳، صص ۵۷-۸۲.

۱۶. محمدیان، بهزاد، شعله، مهدی بابائیان مهابادی، سمیه (۱۳۹۳). «تأثیر خودافشایی در شبکه های اجتماعی بر توسعه سرمایه اجتماعی (بررسی نقش سرمایه اجتماعی)». مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره ۱، شماره ۲، صص ۲۶۵-۲۲۵.
۱۷. محمدی، امیر (۱۳۹۱)، «جایگاه سرمایه اجتماعی در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره)»، دوفصلنامه ره آورد سیاسی، دوره ۸، شماره ۴، صص ۳۱-۶۲.
۱۸. محمودی، محمد تقی. (۱۳۹۰). «تحلیل محتوای کتاب های درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی از منظر نوع رویکرد آموزش شهروندی»، مجله پژوهش در برنامه ریزی درسی، دوره ۲، شماره ۲۸، صص ۹۶-۱۰۸.
۱۹. نوریان، محمد (۱۳۹۳)، «راهنمای علمی تحلیل محتوای کتاب های درسی دوره ابتدایی»، تهران: شورا، چاپ چهارم، جلد اول.
۲۰. نیازی، محسن شیرازی، محمد (۱۳۸۹). «تبیین مؤلفه های سرمایه اجتماعی در اندیشه نوگرایی». پژوهش نامه علوم اجتماعی، دوره ۴، شماره ۲، صص ۱۶۷-۱۲۹.
۲۱. موسوی، میر طاهر (۱۳۸۵)، «مشارکت اجتماعی یکی از مولفه های سرمایه اجتماعی»، رفاه اجتماعی، دوره ۴، شماره ۲۳، صص ۶۷-۹۲.
۲۲. محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۷۵)، «بیگانگی؛ مانعی برای مشارکت و توسعه ملی: بررسی رابطه ی میان بیگانگی و مشارکت اجتماعی و سیاسی»، نامه پژوهش، دوره ۱، شماره ۱، صص ۸۹-۱۰۹.

منابع لاتین

23. Bhandari, R. B. (2014), Social capital in disaster risk management; a case study of social capital mobilization following the 1934 Kathmandu Valley earthquake in Nepal. *Disaster Prevention and Management*, 23(4), 314-328.
24. Bourdieu, P. (1986). *The forms of Capital*, Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. Published under the direction of J.G. Richardson, New York: Greenwood Press.
25. Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95-120.
26. Coleman, J. S., 1990, *Foundations of social Theory*, Cambridge, MA, Harvard University Press.
27. Newton, Kennet, 2001, *Trust, Social Capital, Civil Society and Democracy*, *International Political Science Review*, Vol. 22, No. 2.
28. Patman, R. G. (2006). *Globalization and conflict, national security in a new strategic*

- era. Routledge: Talor & Francis Group.
29. Putnam, R., 1993, Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton: NJ, Princeton University Press.
30. Putnam, R., 2000, Bowling Alone: The collapse and revival of American community, New York, Simon & Schoster.
31. Tilly, C., 2005, Trust and rule, New York, Cambridge Universriy Press.
32. Midgely, J. et al (1986), Community Participation and Development, in, Participation in Development Paris UNESCO.

